

Utmark - innmark, natur – kultur. En kulturalanalytisk refleksjon.

Sidsel Mæland
Antropolog
Tilkn. forskn.prosj. Culcom, UIO

sidsem@online.no
www.base-research.com

Med utgangspunkt i dualismen natur - kultur sammenlikner denne artikkelen elitens harmoniserende og etter hegemoniske utmarkstenkning med norske tradisjonsmiljøers ambivalente forhold til utmarka. Artikkelen viser her til parallelle ordnede mellom humanøkologiens og nasjonalromantikken harmoniserende naturforståelse. Avslutningsvis stilles spørsmålet om vi på nytt er på vei inn i en antagonistisk naturfortolkning i postmoderne forkledning.

Begrep og fenomen

Begrepsparet 'utmark' og 'innmark' representerte en dualistisk struktur i norske tradisjonsmiljøer, en narrativ som delte verden inn i to handlingsfelt eller territorier. Dette var med andre ord en kosmologi, et verdensbilde, med utgangspunkt i dyrket og udyrket mark. Denne sa at innenfor var det trygt, og utenfor var det utrygt. Innenfor hersket orden, utenfor rådet kaos. Innmarka bar preg av kontinuerlig bearbeiding og kulturvirksomhet. Her er det mennesket som rår, og som har en viss kontroll over seg selv og tilværelsen på gården med tuntreet, fjøset, husdyra, jorda og stallen. Utenfor grensen ligger utmarka med skog, fjell, villdyr, skrekkinngytende landskap, tusser, troll, en risiko-sone for mennesker og husdyr.

Begrepsparet natur-kultur indikerer en liknende dikotomi: spenningen mellom orden og kaos. Denne dualismen representerer en av vestens mest grunnleggende kulturelle konstruksjoner. Mangt et kulturalanalytiske forskningsmiljø har slitt med å forsøke å avgrense kultur fra natur, med å spørre hvorvidt i det hele tatt gir mening å anvende disse kategoriene i dag, eller også med å fastslå at kultur ikke eksisterer separat fra natur. Dette siste innebærer i så fall at alle naturmiljøer i vår tid representerer hybrider (Franklin 2002).

Hva er så det etymologiske opphavet til dette begrepsparet? 'Natur' stammer fra det latinske substantivet 'natura', som er avledet av verbet 'nascor'. 'Nascor' betyr å fødes, å komme til verden, avles, begynne, framkomme. Det indikerer altså en prosess: at noe er i ferd med å skje, en kontinuerlig begynnelse. 'Kultur' har også sitt opphav i latinsk språk. 'Colo', betyr å dyrke, pleie, passe jord og bosted. 'Colo' omfatter ikke minst dyrking av åndsevner og guder (Fink 1993).

Mennesket og mythos

Humanøkologiens naturhistoriske diskurs bygger på en fortelling, en narrativ, som starter i lineær tid. Denne opphavelige epoken kaller man den 'mytiske tidsalderen'. I løpet av denne førhistoriske tilværelsen antar humanøkologene at forholdet mellom menneske og natur representerte en spirituell, harmonisk enhet, der motsetningen mellom natur og kultur med andre ord ikke eksisterte (Hegge 1975, Fink 1993). "Erfaringen av verden og erfaringen av sjellege tilstander var to sider av samme sak. [...] Det betyr at menneskene opplever hendelsene i naturen, slik som de opplever vekslende stemninger i seg selv. [...] Den mytiske naturopplevelse innebærer at menneske identifiserer seg med naturen og for eksempel opplever at det som skader naturen også kan skade det selv" (Ibid.: 120-121)

Vel, dette er en fortelling. Kunnskap om fortiden må vi basere på kilder, på fortidsminner av ulike slag. Mangel på historiske data er nettopp bakgrunnen for å kalle en epoke for førhistorisk. Så hvordan menneskene i førhistorisk tid erfarte verden med 'vekslende stemninger i seg selv' og identifiserte seg med naturen, kan vi faktisk ikke uttale oss om, da vi er uten kunnskap om menneskelig erfaring på denne tida. Så utsagnene ovenfor er og blir ren spekulasjon. Like fullt er det denne narrativen som ligger til grunn både humanøkologiens og deler av den vestlige filosofiens antakelser om at menneske og natur i førhistorisk tid, i en 'mytisk tidsalder', representerte en harmonisk enhet. Denne enheten antok man knyttet menneske og natur sammen i gjensidig respekt, en symbiose som ble holdt ved like ved hjelp av dyp økologisk innsikt eller intrikate ritualer, der hele universet utgjorde ens utvidete familie (Nash 1989). Dette naturharmoniserende grepet er, som vi skal se, hentet fra romantikken.

Det som vi imidlertid vet, er at det førhistoriske mennesket var uten skriftkultur. Da det fortsatt i dag eksisterer urbefolkninger, menneskelige miljøer uten skriftkultur og med begrenset redskapsbruk, lar det seg likevel gjøre via feltarbeid å studere relasjonen mellom menneske og natur i enkle samfunn. Studier viser at disse miljøene er relativt egalitære, uten nevneverdige hierarkier, og at menneskene i enkelte tilfeller kan være mer bundet til naturomgivelsene enn til slektskap. Det er få befolkninger igjen fra denne type samfunn, nå stort sett kun San-samfunnet i Sør-Afrika, Pygmeene i Sentral Afrika og delvis Inuitene på Grønland. Naturforståelsen, eller mytene om man vil, i disse miljøene er relativt like og baseres på at naturomgivelsene er bebodd av ånder, som relaterer seg til menneskene uforutsigbart via naturkatastrofer, hungersnød, brå død osv. For å skape forutsigbarhet i tilværelsen må åndene blidgjøres ved ulike former for ofring. Selv om disse samfunnene 'lever i pakt med naturen', så er med andre ord gruppenes forhold til naturen like ambivalent og konfliktfylt, som det er harmonisk. (Beyer Broch & Kalland 2004).

Språk og symbolbruk innskriver menneskene i naturmiljøet som kulturelle og fortolkende vesener, og setter oss definitivt i et paradoksal, tvetydig og overskridende forhold til naturomgivelsene. Noe myteskaping nettopp er et uttrykk for, da mytenes sosiale funksjon blant annet er å fortolke en erfart disharmoni eller uorden, for så gi denne en forklaring. Denne forklaringen søker å harmonisere en uforutsigelig og kaotisk tilværelse, samt å forklare det uforklarlige. Mytene etablerer med andre ord en kosmologi og en narrativ om hvordan verden er ordnet, og de angir hvilke regler som bør følges, dersom det skal gå en vel. Mytenes sosiale funksjon er altså å bygge bro over erfarte motsetninger og paradokser og å angi leveregler. Så hva sier da norske utmarksmyter om våre fortidige naturrelasjoner?

Fra ødemark til utmark og produksjonslandskap

I tradisjonsmiljøet var produksjonslandskapet, som sagt, konstruert i to forskjellige territorier, den trygge innmarka (kultur) og den utrygge utmarka (natur), noe som indikerer et ambivalent for ikke å si et konfliktfylt natursyn. Utmarka var en risikosone og en del av produksjonslandskapet for matauk, ved- og tømmerhogst, gjeting og seterstell. Dette var med andre ord et territorium der det var særs nødvendig å oppholde seg. Den konfliktfylte naturrelasjonene kommer til uttrykk gjennom folkediktning og folketro, den

skriver seg tilbake fra norrøn mytologi og underbygges senere av kristendommens komplekse naturforståelse. Middelaldermennesket holdt langt på vei både naturen og naturfenomener for å være onde, og det var nettopp i utmarka at man var mest utsatt i så måte. Skulle man ha noe her å gjøre, var det altså i helt nødvendige ærend.

I tradisjonsmiljøet sine sagn og myter er den motsetningsfylte naturforståelsen tydelig. Her representerer 'landet' lykke, fred, ære, og 'utenforlandet' det motsatt, tomhet, ondskap og ulykke (Hodne 1999). Når sagnmennesket ferdes i utmarka, må det holde seg inne med naturvettene, ellers går det til grunne. Dersom noen blir bergtatt, skjer dette alltid ved at man har brutt et grensetabu mellom innmark og utmark. I disse sagnene er menneskene nesten alltid den tapende part, og kommer sjelden eller aldri ut igjen (Alnæs 1941). Rasjonelt forstått er den bergtatte et menneske som går seg vill i utmarka, som her opplever hallusinasjoner og angstfylte naturmøter. (Jfr. Garborgs Haugtussa). Tragiske hendelser ble en bekreftelse på hva det kunne koste å forlate hjemmet og sikkerhetssonen rundt gården, når man ga seg i kast med vetter og vill natur. Her i utenforlandet fant man ikke bare de naturmytologiske vesenene seg, troll, vetter, nøkken, men også rovdirene hersket her. Rovdyrene var antatt å være i slekt med fiendtlige trollmakter. Verst av alle var ulven, som ikke ble ansett for å være et vanlig rovdyr, men et demonisk vesen (Pontoppidan 1977, Lund 1932). At ulven enkelte steder fortsatt i dag er demonisert, kommer tydelig til uttrykk i deler av den pågående rovdyrkonflikten i Sør Norge. Naturen var med andre ord farlig, truende og ond. I fjelllandet Norge fantes ingen hellige fjell. Det nærmeste naturen kom det hellige i norsk tradisjon, var tuntreet og lunden, antakelig reminisenser av norrøne kultsteder (Høystad 1998).

Fra utmark til kulisse?

Fjelllandet manglet ikke bare en hellig naturdimensjon, det manglet også en estetisk naturdimensjon. I utmarka var absolutt ingenting ansett for være vakkert. Tvert imot, høyfjellet for eksempel, gikk for å være overveldende stygt og farlig. Hvordan kunne det da ha seg at folkediktningens farlige, stygge og truende natur i løpet av en relativt kort periode ble forvandlet til noe vakkert og ideelt, når det tross alt forholdt seg slik at opphavet vårt langt inn i moderne tid slet mer mot naturen enn med den?

Trollveggen, Romsdalen. Fotograf: Andre Bach, 2006.

Det moderne prosjekt sin idémessig omdefinering av utmarka hvilte blant annet på to viktige forutsetninger, som hver for seg ga naturen omfattende estetiske dimensjoner. Den ene var romantikkens teori om sublim estetiske erfaringer, som sa at opplevelsen av vakker, storslått og vill natur var så overveldende at slike naturmøter tvang individet, som nå hadde entret scenen, til å reflektere over tilværelsens endelige spørsmål, det vil si, til å meditere over meningen med livet. (Kant 1902-3 [1790]). Man hadde for eksempel "oppdaget" alpelandskapene. Kants landskapsreferanse her er alpelandskapene, som man nå hadde "oppdaget". Med dette får naturen en estetisk dimensjon.

Samtidig antas individets estetiske naturopplevelse i møtet med storslåtte landskap å være så voldsom og overskridende at denne erfaringen blir utgangspunktet for en åndelig prosess. Denne prosessen antar man videre fører til personlig vekst. Naturmøtet representerer ikke først og fremst et handlingsfelt, da det er synet av overveldende vakre landskap, som initierer disse sublim erfaringene. Naturmøtene representerer i tråd med dette synet en sinnstilstand. Det blir altså noe åndelig over det hele, naturen blir ikke helliggjort, men får likevel funksjon av en katedral. Denne teorien sier videre at i omgang med vakker og vill natur møter individet først og fremst seg selv. Naturen blir et speil, der individet som ferdes her møter sin egen frihet og til stadighet seg selv. Dokumentasjon av naturens 'speilfunksjon', turberetninger der vandreren 'finner seg selv', er utallige i norske naturskildringer og representerer etter hvert en egen norsk turdiskurs. I og med at naturmøtene antas å være så intense, at disse fører til personlig vekst, har naturen med dette dessuten fått en etisk dimensjon. Det gode mennesket ferdes nå utendørs. (Mæland 2004).

Denne radikale spenningen mellom subjekt (kultur) og objekt (natur), som innebar at individet stadig støtte på seg selv, kom under romantikken til å representere en forestilling om at en harmonitilstand mellom natur og kultur ikke bare var mulig. Den harmoniske tilstanden fikk, som sagt, en etisk dimensjon og ble et renhetsideal. Det er dette motivet, som humanøkologien viderefører ved sin omskriving til den opprinnelig symbiotisk 'naturlige' tilstanden mellom menneske og natur, til den antatte mytiske tidsalderen.

Den andre forutsetningen for den idémessige transformasjonen av utmarka til storslåtte vakre naturlandskap, er at utmarka på idéplanet isoleres eller løsrives fra det samfunnmessige, fra det tradisjonelle produksjonslandskapet. Dette baner veien for den kulturelle konstruksjonen 'ren' natur, 'uberørt av menneskehender', bildet på det opprinnelige. At utmarka idémessige ble løsevev fra produksjonslandskapet, også kalt kolonisering av villmarka, var det i første rekke byborgerskap, kunstnere og eventyrere i Europa, som sto i spissen for. I Norge hadde man dessuten en ung nasjon, som i mangel

av egne kulturelle uttrykk og tradisjoner tok naturen i bruk som nasjonalt emblem. Denne særegne norske naturdiskursen, der naturen kommer til å stå som et kulturelt nøkkelsymbol for nasjonen, har sitt opphav i nasjonalromantikken på 1850-tallet. Vakker natur og den kulturelle konstruksjonen 'naturlig', står fortsatt i dag som et like kraftfulle symbol for det norske.

Middelaldersk? Postmoderne? Eller begge deler?

Når naturen nå så til de grader slår tilbake mot menneskelig vanskjøtsel av naturressursene, vil det etter hvert med nødvendighet oppstå nye naturpraksiser og derved også nye naturfortolkninger. Som en nøkkeluttalelse for samtidas naturforståelse er det dessverre fristende å avslutte med investoren A. Buchardts bevingede ord. Etter å ha etablert en rekreasjonsby på høyfjellet, med utendørs svømmebasseng og gatelys i et nykonsturert bonderomantisk eksteriør, måtte man "[...] på den mørkeste tida ha på musikk utendørs, for ellers blir det for mye natur." (Buchardt 9.05.) Når byen nå etter hvert inntar utmarka, råder altså ikke lengre det nasjonalromantiske harmoniserende ethoset "å være ett med naturen". Som et ekko fra middelalderen framstår utmarka på nytt som truende og disharmonisk, men nå i postmoderne innpakning.

Referanser:

- Alnæs, Jan Jørgen. 1941. Norske Sagn. Norske sagn etter forskjellige kilder. Oslo: Cammermeyer.
- Broch, Harald Beyer & Arne Kalland. 2004. "Om holdninger og handlinger med hensyn til naturen." i Norsk antropologisk tidsskrift. 1/2: 7-18. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fink, Hans. 1993. "Humanøkologiens naturbegreb" i Humanøkologi, 3/4:5-15. København: Garborg, Arne. 1992. Haugtussa. Oslo: Aschehoug.
- Franklin, Adrian. 2002. "A New Anthropology of Nature." i Nature and Social Theory. London: Sage Publications Ltd.
- Hegge, Hjalmar. 1975. "Menneskets forhold til naturen i filosofisk og historisk perspektiv" i Hofseth & Vinje (red.) Økologi. Økofilosofi. Oslo: Gyldendal.
- Hodne, Ørnulf. 1999. "Midtgard og Utgard. Natursynet i norske folkeeventyr og sagn" i Naturhistorier. Naturoppfatning, menneskesyn og poetikk i skandinavisk litteratur. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Høystad, Ole Martin. 1998. "Paradoks i konstruksjon av nasjonal identitet." i Samtiden 2/3:55-64.
- Kant, Immanuel. 1902-23 [1790]. 'Kritik der Urteilkraft' i Gesammelte Schriften. Berlin: Preussische Akademie der Wissenschaften.
- Lund, Troels. 1932. Dagligt Liv i Norden. Bind 1. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Mæland, Sidsel. 2004. "Basehopping – nasjonale selvbilder – sublim opplevelser" i Norsk Antropologisk tidsskrift. 1/2: 80-101. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nash, Roderick Frazier. 1989. The Rights of Nature. A History of Environmental Ethics. Madison: The University of Wisconsin Press.
- NRK Brennpunkt. 06.092005. Hytteboomen.
- Pontoppidan, Erik. 1977. Norges Naturlige Historie: 1752-53. København: Rosenkilde & Bagger.